

ארתור רופין וכלכלת החינוך העברי¹

ארתור רופין נפטר באורח פתאומי בינואר 1943, והוא בן 66. ברל כצנלסון, שהיה בין הסופדים לו, התמקד בדבריו בוויכוח הממושך בין רופין לבין מתנגדיו וציין כי רופין העז לראות את האדם ואת גורמיו הנפשיים כעיקר בימים שמושגי 'האדם הכלכלי' עמדו ברום המעלה. הוא חתם את ההספד במילים: 'התנועה הציונית רשאית להיות גאה על כך, שאת מפעלה התווה והדריך אבי-בניין, אומן-פדגוג, שאיחד בקרבו מדע ואמונה, הכרת המציאות וצפיית העתיד, נדיבות ואומץ ולב אנושי יקר'.² הארי סאקר, שנמנה בשעתו עם מבקריו החריפים ביותר של רופין, כתב במסת ההספד שלו כי 'היה זה פעם מחובתי, בעת לחץ כספי חמור, לעיין במאזן התיישבותנו ביתר דקדוק משעשה זאת רופין. אולם חזונו היה מקיף יותר ותפישתו את משימתנו הלאומית מציאותית יותר'. טעם הדבר, הסביר סאקר, היה נעוץ בעובדה יסודית:

חוקי בניינה של אומה שונים מן הכללים שהם לעיני רואה-חשבון; מה שעלול להיראות לרואה-חשבון כבזבז או כמעשה בלתי משקי, בונה-מדינה עשוי לראותו כחוכמה צרופה. רופין הוכיח שני דברים בעלי חשיבות יסודית: כי שום הישג ברכייתא לא יושג בלי חדות היצירה החופשית, הבוקעת מאליה, של המתיישב היהודי; וכי כל עוד תלוונו חדות יצירה זו לא יבצר מאתנו בארץ דבר.³

כמי שביקר בעבר את ה'בזבז' של כספי התנועה הציונית על ניסויים סוציאליסטיים אוטופיים, ראה סאקר לנכון להודות כי רופין, בכך שהורה בצוואתו להביאו למנוחות בקבוצת דגניה, כמו הצביע על ההישג המובהק של מפעל חייו, 'למן הקמת החווה הראשונה שנאבקה קשה על קיומה ועד לאותה שרשרת רבת רושם של יישובים שהם עתה מעוזי ארץ-ישראל היהודית'. שבחיו של רופין היו גם בפי ז'בוטינסקי, שקרא לו 'אדריכל הבניין', ובפי יצחק וילקנסקי, שכינה אותו 'אדריכל המעשה'.⁴

1. מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על 'לשון ובינוי-אומה: תפקיד "השיבה המלאה אל העברית" בהגשמת מטרות הציונות. מבט משווה'. המחקר נערך במוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה באוניברסיטת חיפה בסיוע קרן הזיכרון לתרבות יהודית (Memorial Foundation for Jewish Culture) ניריורק.
2. ב' כצנלסון, 'על רופין', בתוך: א' רופין, פרקי חיי, א, תל-אביב 1968, עמ' 31.
3. ה' סאקר, 'ארתור רופין', בתוך: מסות ציוניות, תל-אביב 1961, עמ' 67-68.
4. א' ציוני (יצחק וילקנסקי), 'אדריכל המעשה', בתוך: א' רופין, שלושים שנות בניין בארץ-ישראל, ירושלים 1937, עמ' יא-כט.

רופין מעיד על עצמו כי עמד על חשיבותה של הלשון העברית בבינוי-האומה הציוני כבר בביקורו הראשון בארץ-ישראל, ב-1907.⁵ הוא ביקר אז בגן-ילדים עברי בירושלים והתברר לו כי בבתיהם של ילדי הגן מדברים בשלוש-עשרה לשונות שונות. כיצד יגדל אפוא בנסיבות אלה דור מושלם, כיצד תקום אומה אחת, אם אין לבניה לשון משותפת, שאל רופין את עצמו. כמי שידע לראות גם דברים מסובכים בפשטות ובמישרין, כפי שמעיד עליו אלכס ביינ, התבונן רופין גם ב'שאלת הלשון' באורח ישיר ומפוכח. ברור היה לו כי הלשון המשותפת של נידחי ישראל המתקבצים מגלויותיהם לארץ-ישראל אינה יכולה להיות אחת הלשונות האירופיות, כי 'דבר זה עלול להביא לידי מלחמה ממושכת ביותר בין חסידי הלשון הצרפתית, הגרמנית, האנגלית והרוסית, שלא היהודים בלבד, אלא אף המעצמות האירופיות, המבקשות להסתייע ביהודים לשם הגברת השפעתן, עתידות לקחת חלק בה'. לא היה לו ספק כי נוסף על התועלת המעשית של העברית כ'לינגווה פרנקה' של עדות ישראל השונות, הבחירה בעברית כלשון לאומית משותפת 'מטעמים לאומיים היה דבר של הכרח'.

וכמי שלא היה רק נאה דורש, אלא גם נאה מקיים, ניסה רופין ללמוד עברית ופנה לש"י עגנון שילמדו. עגנון הסכים וטרח עם רופין 'טרחה יתרה', כעדותו. אך למרות שהיה מוכן לשהות בקרבת רופין, כדי לנצל כל רגע שבו יוכל תלמידו להתפנות, לא הסתייעו מאמציו. לא זו בלבד שרופין היה עסוק מאוד בענייניו במשרד-הארצישראלי, נתלוותה לכך גם הסיבה הפרוזאית שרופין לא היה בעל כישרון לשפות. אדרבה, שלא כיהודי מזרח אירופה שדיברו מילדותם שתי שפות לכל הפחות, יידיש ושפת הארץ, נזקק רופין עד לאותם ימים אך ורק לגרמנית. ועם זאת, כיוון שהיה איש-מצפון המסור כולו לבניין הארץ, וכדי שלא לשמש דוגמה רעה לעולים חדשים, השתדל רופין להימנע מדיבור בגרמנית בפרהסיה או מנאומים באירועים ציבוריים. הוא ידע היטב כי אי-שליטתו בעברית מקפחת במידה ניכרת את כוח השפעתו הציבורית.⁶

רופין הזדרז 'לכפר' על אי-שליטתו האישית בעברית בדאגה כנה, עקיבה ומתמשכת לחינוך העברי ביישוב - הן כחבר הוועד המפקח של הגימנסיה העברית 'הרצליה' בתל-אביב, והן כמסייע בהקמת הגימנסיה העברית בירושלים, ב-1909. הודות לטיפולו הכלכלי הנהיר והקפדני בכספי התרומה להקמת ביתה של הגימנסיה, אפשר היה להתחיל בבנייתו מיד עם סיום מלחמת העולם הראשונה. רופין מציין בזכרונותיו כי חשיבות קיומה של הגימנסיה בירושלים התבטאה גם בכך שיהודים אמידים שוב לא חששו שהשתקעותם בירושלים תפגע בחינוך ילדיהם, ולכן קבעו את מושבם בעיר זו ולא בתל-אביב או בחיפה.⁷ ראוי להזכיר כי רופין הפעיל את המשרד-הארצישראלי

5. א' רופין, פרקי חיי, ב, עמ' 28-29.

6. שם, א, עמ' 64-65.

7. שם, ב, עמ' 173.

בענייניהן של שתי הגימנסיות במידה רבה על דעת עצמו; עד 'מלחמת השפות' (בשנים 1913-1914) הכירה ההסתדרות הציונית העולמית באחריותה הפוליטית והתקציבית לחינוך בארץ-ישראל. מבחינתו של רופין היה זה המשך ישיר לתזכיר שהגיש לוועד הפועל הציוני ב־1907, לאחר סיורו הראשון בארץ. במסמך זה ציין כי אם ההסתדרות הציונית מבקשת לחתור לאוטונומיה יישובית, אל לה להסתפק בחתירה להשגת רוב יהודי ולריכוזם של רוב הקרקעות בידי היהודים, ועליה לעורר ביישוב את הרצון לאוטונומיה. לשם כך, הסביר, יש צורך בחינוך הנוער ברוח לאומית, בפיתוח ובטיפוח של הלשון העברית ושל הספרות העברית, בהעלאת הרמה התרבותית של היישוב באמצעות הרחבה של רשת החינוך העברי עד שתכלול גם אוניברסיטה, ובעוד כמה וכמה אמצעים.⁸

ב־1908, בהוצאתו ב'אגודת ההתיישבות היהודית' בווינה על 'ארץ-ישראל בשנת 1907', עמד על הבעיה של 'השכלת-יתר' בנסיבות שהיו קיימות אז בארץ, וציין כי בתי-הספר של הארגונים הפילנתרופיים ('עזרה', 'אליאנס', וכו') מחנכים, למעשה, לעזיבת הארץ. 'הילד הלומד היום לשונות-אירופה בבית-הספר', אמר, 'אינו יודע מה יעשה בידיעותיו בארץ, משכיל הוא מדי מכדי שיוכל למצוא סיפוק במקצועות הפתוחים לפניו בארץ; לפיכך הוא חש עצמו אומלל בארץ ומהגר לארצות אחרות'.⁹

בדו"ח שהגיש לקונגרס הציוני ה־11, ב־1913, התווכח רופין עם תלמידיו של אחד-העם, טען כי הבנה לקויה של משנת רבם גורמת להם להתכחש למעשה ההתיישבותי בארץ, וקבל על כך שאין להם עניין אלא ביצירת מרכז רוחני-תרבותי, מוקדם ככל האפשר, ולצורך זה הם רוצים לרכז את פעילותה של ההסתדרות הציונית העולמית בארץ רק בהשלטתה ובקידומה של הלשון העברית ושל מערכת החינוך העברית ובהקמת מוסדות תרבות. בנאומו בקונגרס טען רופין כי לפי הבנתו את משנת אחד-העם, גם אחד-העם סבור שיישוב יהודי חזק בארץ-ישראל, מבחינה התיישבותית ומבחינה כלכלית, יצמיח בסופו של דבר תרבות יהודית שתקרין על יהודי הגולה. ליתר תוקף הזכיר את אמירתו של ח"נ ביאליק כי גודל הרקיע מעל ראשה של אומה הוא כגודל הקרקע שמתחת לרגליה.¹⁰

בהוצאתו בקונגרס הציוני ה־15 בבזל, ב־1927, שב רופין לקשר בין מעשי ההתיישבות ובין החינוך והזכיר, בראש ובראשונה, כי 'את העמק המכוסה ביצות, המיושב על-ידי דוויים ושכנים אויבים, לא נוכל לכבוש על-ידי בעלי-בתים מיושבים בדעתם מהמעמד הבינוני, אלא רק על-ידי נוער נלהב שאינו נרתע מפני סכנות לנפש ולבריאות'. מיד אחר-כך הוסיף -

8. 'א' רופין, שלושים שנות בניין, עמ' 7.

9. 'א' רופין, 'ארץ-ישראל בשנת 1907', שם, עמ' 16.

10. A. Ruppin, Bericht an den XI Zionistenkongress, *Zionistische Kolonisationspolitik*, Berlin 1914, s. 5-6

הפועלים בארץ-ישראל הם המבצר החזק ביותר של הלשון העברית. בשום מקום אין מטפחים את הלשון העברית במידה כזו ובאהבה כזו כמו בחוגיהם, בעוד שבשכבות העולים האזרחים מורגש חוסר יחס כלפי העברית. לא יעלה על דעתו של שום פועל לשלוח את ילדיו לבית-ספר לא-עברי. ואילו בחוגי האזרחים מצינו כמה וכמה דוגמאות להתנהגות אחרת מזו.¹¹

בהזדמנות אחרת הזכיר רופין את תפקידה החינוכי של ההתיישבות בכל הנוגע לחינוך לעבודה ולמוסר העבודה. 'אם בארץ-ישראל', אמר,

אנו יוצרים רק את 'יצור כפינו' ואין אנו באים לנצל עבודת נוכרים, אנו קונים לעצמנו על-ידי כך זכות מוסרית על הקרקע שרכשנו אותה בכוח החוק. מתוך כך ברור שאם אנו מעסיקים פועלים יהודים, אין אנו עושים זאת מתוך שנאה אל הערבים, שהם, אגב, עובדים טובים המביאים שכר, אלא מתוך שאיפה לחנך את עצמנו בעבודה ולטייב את אדמתנו בזיעת עצמנו.¹²

חזירתו של רופין בתקופת פעילותו הראשונה להקמת מרכז אחריות אחד לחינוך העבריי-הלאומי הניבה פרי רק אחר הניצחון (היחסי) של היישוב ב'מלחמת השפות'. מלחמה זו פרצה, כידוע, בעקבות החלטתו של קורטוריון הטכניון לקבוע את הגרמנית כשפת הוראה עיקרית במוסד, ומתברר כי לרופין היה חלק מסוים בשינוי ההחלטה הזאת.

בפברואר 1914 הזדמנו יחדיו בארץ 'הנדיב הידוע' הברון אדמונד דה-רוטשילד ויוליוס רוזנוולד, מעשירי היהודים בארצות-הברית. רופין דאג להפגישם, ובשיחתם עלתה גם 'מלחמת השפות'. הברון רוטשילד היה בין המצדדים בהוראה בעברית בטכניון, משום שראה את ההחלטה בזכות השפה הגרמנית כפעולה - מדעת או שלא מדעת - בשירות האימפריאליזם של גרמניה הקיסרית. רוזנוולד הסכים לדעתו של רוטשילד, ואז עלה במוחו של רופין הרעיון שחסידי העברית יפיקו תועלת מכך שהברון ורוזנוולד יביעו את עמדתם האמורה במברק לישיבת הקורטוריון. הצעת רופין נתקבלה, המברק שזים אכן נשלח לברלין, והדעת נותנת כי היה לו משקל מסוים בשינוי החלטתו של הקורטוריון לטובת העברית.¹³

במהלך 'מלחמת השפות', וביתר שאת בעקבות הניצחון בה, עזבו רוב המורים ורוב התלמידים את בתי-הספר מיסודם של הארגונים הפילנתרופיים (כדוגמת 'עזרה'

11. א' רופין, 'יסודות', הרצאה בקונגרס הציוני ה"ו בבוזל, 1927, בתוך: **שלושים שנות בניין, עמ' 142.**

12. א' רופין, 'דרכנו בהתיישבות', הרצאה בקונגרס הציוני ה"א בווינה, 1913, שם, עמ' 50 (ההדגשה שלי - ש"ש).

13. א' רופין, פרקי חיי, ב, עמ' 131-132.

ו'אליאנס') וייסדו בתי-ספר עבריים עצמאיים. רופין היה מודאג מהאנדרלמוסיה הגדולה שאפפה מעברים אלה בתחילה, בשל מחסור במבנים, בריהוט, ובעיקר בספרי-לימוד בעברית, ולמעשה גם בתוכנית לימודים שיטתית.

בניסיון לסייע בהסדרתה של מערכת חינוך עברית-לאומית, בייצובה, ובהכנסתה תחת כנפיה של סמכות לאומית אחת, מטרה שאליה חתר זה כבר, כינס רופין מורים ואישים אחרים לדיון במצב. בעקבות הדיון הזה, שהיה מורכב וממושך, הוקם ועד-החינוך, שהופקד על הטיפול של מערכת החינוך העברית העצמאית. גוף זה הפך לימים למחלקת החינוך של הוועד הלאומי.¹⁴ במרוצת מלחמת העולם הראשונה היה זה המשרד-הארצישראלי, בהנהלתו של רופין (עד לגירושו מן הארץ בצו השלטונות העות'מניים), שניהל את מערכת החינוך העברית, בשיתוף עם ועד-החינוך, הן מבחינת המימון והן מהבחינה הפדגוגית. הצעותיו של רופין בנוגע לפיתוח גישה 'ממלכתית' בחינוך, וכן בדבר מתן סמכויות למשרד-הארצישראלי בקביעת המדיניות החינוכית ומתן שליטה מרכזית במימון בתי-הספר, נתקבלו בתוקף הנסיבות, לאחר שנדחו בעבר.¹⁵

כך נוצרה לראשונה מערכת מנהלית מרכזית של החינוך ביישוב, וגורם ציוני מרכזי החל להקצות כספים למערכת זו לאור שיקולים לאומיים (תוך עמידה על זכותו לפיקוח ולמעורבות בבתי-הספר שבהם תמך). רופין, כדרכו, השתדל לשמור על מסגרת התקציב גם בהקשר זה, אך אנושיותו לא יכלה לשאת ששכר המורים יישחק בגין האינפלציה האחר-מלחמתית, והם יקבלו רק כשישים אחוזים מערך שכרם בראשית המלחמה. לכן הציע שוועד-החינוך ישלם את שכרם של המורים בזהב.

שיא פעילותו של רופין בכלכלת החינוך העברי התבטא אולי בכך שבתוקף תפקידו כמנהל המשרד-הארצישראלי, הוא קנה את האדמות בהר-הצופים שעליהן הוקמה האוניברסיטה העברית בשנות העשרים. ב-1935, במלאת עשור לאוניברסיטה, התייחס רופין למשמעותה לגבי יהדות העולם, ובמיוחד לתרומתה הפוטנציאלית לנוער היהודי בגולה. 'חושבני שתסכימו לדעתי', אמר בהרצאתו במועצת הסוכנות היהודית בלוצרן, 'כי הנוער היהודי בארצות הגולה נתון בסכנה לאבד את הקשר אל היהדות ... אני חושב שרבים מהצעירים האלה היו נשארים בתחומי היהדות אילו הייתה ניתנת להם האפשרות להכיר, לפחות במשך שנה אחת, את יסודות היהדות בקורסים מיוחדים של האוניברסיטה העברית ... וביחד עם זה להכיר גם את חיי היישוב בארץ ולבוא אתו במגע חי'.

בכך כמו המשיך חוט מחשבה שנתן לו ביטוי מובהק כבר שנים אחדות לפני כן, בהרצאתו בקונגרס הציוני ה-16 בציריך. הוא פתח אותה במילים: 'זו הפעם הראשונה,

14. ראו גם: רחל אלבוים-דורר, החינוך העברי בארץ-ישראל, א: 1854-1914, ירושלים, 1986, עמ' 345.

15. שם, ב: 1914-1920, ירושלים, 1986, עמ' 32-36.

מאז החילותי להשתתף בקונגרסים הציוניים, שאדבר לא על שאלות בודדות של בניין ארץ-ישראל, אלא על חשיבותו בכללותו בשביל עתידם של היהודים'. אחר-כך נדרש לסכנות הכרוכות בתהליכי הטמיעה וההתבוללות. 'המרת התרבות', אמר, 'היא פתיחה להמרת הלאומיות'. הוא ציין כי כמעט מחציתם של כל היהודים מחוץ לאירופה המזרחית מצויים בארצות בעלות תרבות גבוהה יותר, וחמישה מיליונים מהמחצית הזאת מתגוררים בתחום שלטונה של הלשון האנגלית. אנו מוצאים פרישה יותר ויותר גדולה מכל אותם ערכי תרבות שלפני שניים-שלושה דורות עוד היו יקרים לאבותנו, קבע. השמד אינו מעשה חד-פעמי, אלא תהליך כרוני. שני שלישים של הילדים היהודים בארצות-הברית גדלים ללא כל ידיעה בתולדות ישראל ובדת ישראל. בגרמניה מתנהל ויכוח נלהב אם נישואי-תערובת, התנצרות והפחתת הילודה הם אכן סימנים לשקיעת היהדות בארץ זו. נישואי-תערובת נעשו לתופעה מקובלת גם בהרבה ארצות אחרות. האם יש לעם היהודי הגנה בפני תהליכי הטמיעה ועזיבת היהדות, שאל רופין באותו מעמד. שאל והשיב:

רק מן הצד של דרך-המלך אשר לתרבות הנוצרית, בארץ שאנו מרגישים את עצמנו קשורים אליה קשר היסטורי, ושמעוררת לפעולה את כל ההרגשות אשר שקעו בתוך אי-התודעה, בארץ שבה יהיו בנינו משחר ילדותם מדברים בשפת התנ"ך ומעצבים בה את רוחם, רק שם יכולים לקום חיים יהודיים שיהיו די חזקים להתגבר על השפעותיהן של תרבויות זרות ולהזרים משם אל עורקי הגלות דם יהודי חם.¹⁶

אך רופין לא שגה באופטימיות ורודה. הוא זכר בבירור כי מספר היהודים בארץ-ישראל באותה תקופה אינו עולה על 160,000, והעריך כי גם כאשר יגיע מספרם למיליון, ישווה השיעור הזה רק ל-5% מכלל יהודי העולם. במילים אחרות, גם כאשר יגדל היישוב הרבה מעבר לשיעורו דאז, עדיין יהיו 95% מהיהודים בארצות הגלות. הוא העמיד אפוא לדיון את השאלה 'מה עושים?', הניצבת בפנינו במלוא חריפותה גם כיום.

16. א' רופין, 'הגולה וארץ-ישראל', הרצאה בקונגרס הציוני ה"ז, ציריך 1929, בתוך: **שלושים שנות בניין, עמ' 178.**